

ВИДОВІ ФОРМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ВИКОРИСТАННЯ В МИНУЛОМУ ЧАСІ

Ірина Багмут

Abstract

The paper deals with the functioning of verbal aspect in Ukrainian. The study is intended for people who learn Ukrainian as a foreign language and for those who teach foreigners Ukrainian. In this research an attempt has been made to systematize basic communicative contexts of using imperfective and perfective verbs in their past-tense forms. The aspectual distinctions between the two verbal forms have been illustrated in actual communicative contexts in an accessible way and the criteria of using the two verbal aspectual forms have been indicated.

Keywords: aspect, imperfective aspect, perfective aspect, process of an action, fact of an action, semantic markers, communicative purpose of utterance.

Вид дієслова в українській мові – це важлива дієслівна категорія, яка характеризує дію. Ця граматична категорія представлена протиставленням форм доконаного (ДВ) і недоконаного виду (НДВ).

Категорії виду присвячено чимало досліджень (Авилова 1976; Маслов 1984; Безпояско–Городенська–Русанівський 1993; Загнітко 1996; Калько 2008; Binnick 1991). Протягом останніх десятиліть вона постійно перебуває під пильною увагою українських (Сидоренко 2002; Соколова 2007; Калько 2014) і зарубіжних мовознавців (Зализняк–Шмелев 2000; Richardson 2007). Це серйозні наукові розвідки, орієнтовані на фахівця. Мову ж вивчають не лише лінгвісти, але й люди далекі від мовознавчої науки. Особливо гостро питання використання того чи того виду постає перед тими, хто вивчає українську як іноземну. В іномовців виникає потреба в доступній формі засвоїти базові нюанси використання дієслівного виду, усвідомити значеннєву різницю між різними видовими формами в конкретній комунікативній ситуації. Тому мета пропонованої статті – систематизувати комунікативні ситуації використання дієслів недоконаного та доконаного виду в українській мові в минулому часі, вказати на значеннєву різницю між функціонуванням процесуального чи результативного дієслова в конкретній мовленнєвій ситуації та критерії, які визначають використання виду дієслова.

ДВ позначає дію, яка обмежена у своєму вияві та передбачає трикомпонентну структуру: початок – розвиток – результат. Все залежить від мовця, комунікативної мети, якої він прагне досягти. Однак така структура не є обов'язковою. ДВ використовуємо тоді, коли є потреба акцентувати на завершенні (*Художник намалював картину*), межі дії (*Ми приїхали на море*), не на процесі, а на результаті дії (*Я подивився фільм*) або ж подати дію як цілісний факт (*Студенти запізналися на лекцію*).

Можуть бути й контексти, у яких дієслово ДВ взагалі не містить вказівки на процес дії чи її межю, а основне граматичне значення, яке воно виражає, – це цілісність дії. Наприклад: *Я зателефоную вам пізніше? Ми почули його голос*. Як показує практика, у вивченні функціонування видової кореляції в українській мові іноземцями складнішим є процес засвоєння ДВ як цілісної дії. Межа ж дії усвідомлюється іномовцями краще.

Функціонування НДВ ширше. Такі дієслова передають процесуальну дію, яка не має певних обмежень і не визначена щодо ознаки цілісності. Для уточнення семантики дієслова НДВ потрібен ширший контекст. Наприклад, *Ми піднімалися сходами* 1) без додаткового контексту це процесуальна незавершена дія, яка відбувається тут і зараз; 2) за певного уточнення (*Учора ліфт не працював, тому...*) таку дію розуміємо як факт, що відбувся.

Необмежений процес дії передається лише дієсловами НДВ. Порівняймо, наприклад: *В університеті вони вивчали українську мову*. – *В університеті вони вивчили українську мову*.

НДВ часто функціонує у значенні повторюваності. За певного контексту та значення дієслова вже сам факт використання НДВ свідчить про повторюваність дії. Наприклад: *Туристи відвідували центр міста*. *Студенти прибирали парк*. ДВ передавати значення часткової чи необмеженої повторюваності без додаткових контекстуальних маркерів (КМ) не може, адже цілісність дії конкретизує її, виражає одиничні дії. Наприклад: *Спортсмени пробігли дистанцію за 15 хвилин*. – *Спортсмени пробігали дистанцію за 15 хвилин*. – *Спортсмени пробігли дистанцію за 15 хвилин не один рік поспіль*.

Тож основним засобом вираження багатократності дії є НДВ, а вираження повторюваності дії ДВ потребує спеціального контексту та КМ. Дієслова ДВ використовуємо ж коли є потреба передати одинич-

ні дії, НДВ у такому значенні функціонує значно рідше. Наприклад: *Ми приїхали до Греції машиною. – Минулого року ми приїжджали машиною. – Минулого року ми приїхали до Греції машиною.*

Очевидно, що семантичні зони ДВ і НДВ перетинаються, що уможливорює використання обох видів для передавання близьких смислів.

Отже, дієслова НДВ можуть виражати: 1) конкретний процес (*Я сиділа за комп'ютером і перекладала текст*). Це основне значення цього виду. Дієслова у цьому значенні передають необмежені в часі, повторювані дії; 2) повторюваність (*На заняттях ми перекладали тексти*); 3) загальний факт (*Ви перекладали цей текст?*). Невизначеність щодо межі дії у цьому значенні викликає труднощі у процесі засвоєння цієї видової моделі іномовцями. Дієслова ДВ виражають: 1) конкретний факт (*Він зателефонував в офіс*). Одинична дія в її цілісності як головна ознака ДВ; 2) кількаразову дію (*Він вже декілька разів зателефонував в офіс*). Повторювана дія як єдиний акт (*декілька разів зателефонував*). Для правильного розуміння це значення потребує ширшого контексту; 3) мотивовану ситуацію (*Якщо у вас немає зв'язку, то я можу зателефонувати в офіс*). Дія мотивована конкретно ситуацією: *у вас немає зв'язку (у цій ситуації), тому я можу зателефонувати*.

Аналіз функціонування цих значень (Маслов 1959) засвідчив, що сильними є протиставлення конкретний процес ↔ конкретний факт, повторюваність ↔ конкретний факт. Близькими за значенням, часто варіативними без суттєвої зміни змісту є значеннєві пари зі слабким протиставленням: загальний факт ↔ конкретний факт, повторюваність ↔ кількаразова дія, повторюваність ↔ мотивована ситуація.

У конкретному комунікативному процесі використання дієслівного виду визначається не лише мовними (семантика дієслова, значення граматичної категорії часу і способу дії), але й мовленнєвими факторами (наприклад, часто мотивується комунікативною метою того, хто говорить): *Ви хочете пити? – Дякую, я **попив** сік* (використанням ДВ зроблено акцент на тому, що питання вичерпано, дію зроблено, *я пити не хочу*). – *Дякую, я **пив** сік* (використання НДВ не дає однозначної відповіді на запитання, чи хочете ви пити зараз, але актуалізує значення процесу дії, про яку запитують). *Чому ви не пе-*

реодягнулись? – *Я пив сік* (використання НДВ актуалізує значення зайнятості іншою дією). Важливо визначити, які комунікативні завдання ви ставите і що прагнете донести до того, хто вас слухає (до кого ви говорите). Для іномовців у використанні дієслівного виду головним має бути те, що саме вони хочуть актуалізувати у своєму мовленні: процес чи результат. Наприклад: *В аеропорту ми зустрічали батьків.* – *В аеропорту ми зустріли батьків.* Часто треба враховувати не лише контекстуальне оточення дієслова, а й загальний контекст: що відомо, що маємо, яка вихідна інформація, що нове. Наприклад: *Ми вас вчора бачили в аеропорту. Що ви там робили?* – *Ми зустрічали батьків.* / *Коли ми вийшли в зал аеропорту, то зустріли батьків.*

Протиставлення конкретний процес ↔ конкретний факт чітко усвідомлюється тими, хто вивчає українську мову. Сміслова різниця між дією-процесом і дією-результатом зрозуміла. Наприклад: *Діти прибирали у кімнаті* (у кімнаті відбувалося прибирання). – *Діти прибрали у кімнаті* (у кімнаті вже чисто). У першому реченні описано ситуацію під час прибирання, а в другому – після його завершення.

У конструкціях із підрядним часу чітко видно смислову різницю між дією, що відбувається і не завершилася, і дією, яка минула. *Коли студенти вирішували завдання, йшов дощ* (під час вирішування). – *Коли студенти вирішили завдання, дощити перестало* (після вирішування).

Значення процесу часто зрозуміло без додаткового уточнення. Однак контексти з дієсловами НДВ у цьому значенні можуть містити й додаткові значеннєві маркери. Наприклад: *Усю ніч грала гучна музика. Ми складали іспити у грудні. Я читала, поки мене не відволікли.*

Окремі групи дієслів більшою мірою пов'язані з процесом (Сокколова 2003). Наприклад, дієслова з префіксом *роз-* (*розмовляти, роздивлятися, розпитувати*), а також дієслова, які позначають перехід у стан (*висихати, засмагати, бліднути, зникати*).

Дієслова НДВ передають дії, які спрямовані на результат, а дієслова ДВ – дії, які досягли результату. Наприклад, *Я три години малювала пейзаж і нарешті намалювала його.* У дієслів без вираженого лексичного значення процесу форми НДВ передають значення зайнятості суб'єкта дією або дію в процесі її здійснення: *Лікар розпитував хворого, який лежав на ліжку, про самопочуття. У кімнаті*

голосно розмовляли, але діти спали. Чим менше в самому дієслові закладено ознаки процесу, тим важливішими у контексті є різні маркери, які підсилюють ознаку протікання дії.

Увага того, хто говорить, на дії, на інформації, яка відбувалася під час цієї дії, спонукає мовця використовувати НДВ. Якщо ж мовець хоче зробити акцент на результаті дії, інформації, яка могла відбутися лише після завершення дії, то використовуємо ДВ. Наприклад: *Чим ви займалися протягом дня? – Я відповідав на дзвінки. Ще треба комусь телефонувати? – Ні, я відповів на усі дзвінки. Чому ви на таксі? – Ми на таксі, бо запізнювалися на поїзд. Ви встигли? – Ми запізнилися.*

На запитання *Що (Де) було? Що (Де) відбувалось?* відповідаємо, використовуючи форми НДВ: *Що було у неділю? – У неділю ми відвідували аквапарк. Де ти була увечері? – Увечері я зустрічала своїх батьків.*

Дієслова ДВ як цілісні структури, які виражають завершену дію, використовують для вираження послідовності дій. Якщо в контексті відсутні будь-які маркери послідовності (*спочатку, потім, далі, зранку, увечері* тощо), то використання у минулому часі ДВ для вираження послідовності є обов'язковим. Наприклад: *Я зайшла у квартиру, роззулася, зняла пальто, пройшла у ванну і помила руки.* Логіка у використанні ДВ у подібних контекстах полягає в тому, що будь-яка наступна дія можлива лише після завершення попередньої. Якщо ж у контексті є маркери послідовності, то можливе використання НДВ. Наприклад: *Спочатку я зайшла у квартиру, потім роззувалася і знімала пальто, а далі мила руки.* Однак НДВ має у таких контекстах відтінок тривалості, тому використовують його для позначення тривалих процесів. Також у реченні може бути приховано додаткову інформацію, наприклад, про стан суб'єкта (*роззувалася, знімала, мила* – процесуальна дія, що вказує, можливо, на втому суб'єкта). Тому частіше НДВ використовуємо для фіксації одночасних або непослідовних дій. Наприклад: *Я йшла у ванну і говорила по телефону. В аудиторії стояв неймовірний галас: хтось декламував вірші, хтось співав, а дехто голосно реготав.*

Поєднання в одному реченні дієслів двох видів позначає, що одна з дій є завершеною, а інша тривалою: *Лекція завершилася, але*

студенти не розходилися. Я поспішала в університет і раптом побачила аварію.

Використати НДВ у поєднанні з ДВ можливо й у контексті, де одна дія є результативною, а інша – саме відбувається. *Телефон зазвонив, коли я вже виходила з кімнати.* У таких контекстах дія, виражена НДВ, є тривалою, основною, а у процесі цієї дії трапилася (і завершилася) інша дія: *Ми покупалися у гірському озері, коли піднімалися на вершину.*

Можливий контекст, у якому НДВ виражає майбутню заплановану дію: *У квартирі усі затихли – завтра Олена захищала диплом.* НДВ може поєднуватися як з ДВ, так і з іншою незавершеною дією: *У квартирі усі ходили навшпиньки – завтра Олена захищала диплом.* У таких контекстах НДВ виконує функцію, яка передається лексично: *збирається захищати, повинна була захищати.*

Тож варіативність видів можлива тоді, коли ситуація передбачає завершеність, цілісність дії, а КМ – його тривалість і перебіг.

Спостерігається чітке протиставлення значень повторюваність (НДВ) ↔ конкретний факт (ДВ). Наприклад, *Вона поверталася з роботи о 20.00. – Вона повернулася з роботи о 20.00. Він телефонував завжди у п'ятницю. – Він зателефонував у п'ятницю. Коли сонце ховалося, то у дітей мерзли руки. – У дітей замерзли руки.* Речення розрізняються чітким протиставленням повторюваної, регулярної дії та одноразової результативної дії. Іноді саме наявність маркерів акцентує увагу на повторюваності дії (повторюваність виражається контекстуально), бо без них загальний контекст речення сприймається як конкретна процесуальна дія: *Ми прибирали у кімнаті. – Ми декілька разів прибирали у кімнаті. Студенти бігали у парку. – Студенти кожного ранку бігали у парку. Редактор вичитував мою статтю. – Редактор вкотре вичитував мою статтю. Ми дивилися телевізор. – Ми дивилися телевізор, а бабуся в цей час постійно дримала.*

Якщо у реченні передаються послідовні дії, виражені ДВ, то заміна дієслів на форми НДВ спричиняє зміну семантики з конкретно-результативної на повторювану: *Туристи поснідали і вирушили в центр міста. – Туристи снідали і вирушали в центр міста.*

У складних реченнях із підрядним часу, у яких функціонують сполучники *коли, щойно* тощо, дієслова ДВ виражають послідовність дій: *Щойно глядачі заповнили зал, світло згасло. Коли я зайшов у*

кімнату, **задзвонив** телефон. Заміна дієслів ДВ на дієслова НДВ не змінює загального значення послідовності дій, однак додає реченню відтінок неодноразовості згадуваних дій: *Щойно глядачі **заповнювали** зал, світло **згасало**. Коли я **заходив** у кімнату, **дзвонив** телефон.*

Зв'язок повторюваності в реченнях із дієсловами НДВ зі значенням досягнення результату зафіксовано в конструкціях з обставиною часу *протягом години, за годину* тощо. Наприклад: *Він **перекладав** текст три години. – Він **перекладав** текст протягом трьох годин. – Він **переклав** текст за три години. – Протягом трьох годин він **переклав** текст.*

Деякі дієслова НДВ можуть бути нейтральними до вираження повторюваності, якщо вони не мають додаткових КМ (*постійно, регулярно, зазвичай, традиційно, кожного ранку* тощо): *Вони **згадували** свою поїздку до Львова. – Кожної зустрічі вони **згадували** свою поїздку до Львова.*

У процесі використання дієслів ДВ у значенні повторюваної дії обов'язковим компонентом речення є обставини зі словом *разів* (*декілька разів, багато разів* тощо), яке надає дії значення обмеженої повторюваності. Значення цілісності дії як основне значення ДВ домінує і відрізняє таку повторювану дію від повторюваної дії, вираженої НДВ. Наприклад: *Я **декілька разів** повторив свою адресу. – Я **декілька разів** повторював свою адресу.* У першому реченні повторювана дія сприймається як сукупність декількох цілісних однакових дій, які відбулися в чітко визначений термін. У другому реченні часові проміжки між повторюваними діями розмиті, як і інформація про те, чи були ці дії цілісними (ймовірно, що жодного разу так і не вдалося повторити).

Типовими для вираження цього значення є дієслова ДВ з префіксом повторюваності *пере-* (*переробити, переписати, перефарбувати* тощо), дієслова з префіксом *про-* (*Я **двічі** проїхав цим маршрутом, але нічого особливого не побачив*), дієслова з суфіксом *-ну-* (*Хтось **декілька разів** стукнув у двері*) (Соколова 2003).

У комунікативному процесі смислове протиставлення між повторюваною дією, вираженою НДВ, і сукупною дією, вираженою ДВ незначне: *Протягом вечері діти **декілька разів** **вибігали** з-за столу. – Протягом вечері діти **декілька разів** **вибігли** з-за столу.*

Протиставлення загальний факт ↔ конкретний факт є слабким, бо і НДВ, і ДВ не виражають кардинально протилежних смислів у цих значеннях. Наприклад: *Ти допомагав йому із завданням?* – *Ти допоміг йому із завданням?* За умови інтонаційного акценту на дієсловах у цих реченнях значення видових дієслів не є протилежними, адже в обох випадках передано факт дії. Різниця ж у тому, що в першому реченні міститься ознака невизначеності щодо факту дії, незрозумілим є, чи завершилася вона, чи повторювалася. Зрозумілим значення може стати завдяки додатковому контексту: *Ти колись вже допомагав йому із завданням?* – *Ти допомагав йому із завданням вчора?* – *Скільки разів ти допомагав йому із завданням?* У другому ж реченні факт дії сприймається як цілісна, завершена і одноразова дія, що містить інформацію про конкретну ситуацію.

У ситуації, коли цікавить сам факт наявності дії, а це переважно питальні речення, використовують НДВ: *На сонці я одягнула дитині капелюх.* – *Ти одягала на сонці дитині капелюх?* Він не прийшов на збори. – *Ви запрошували його на збори?* Цікавить сам факт: була дія чи не було. У такому значенні часто можна використовувати варіативні конструкції з дієсловом *бути* в минулому часі: *Вчора була нарада?* – *Так, ми збиралися.* – *Ви вчора збиралися?* – *Так, вчора ми збиралися.*

Використання дієслова ДВ у процесі передачі факту дії інформує про виникнення цієї дії в певній ситуації: *О 18.45 друзі зібралися біля кінотеатру. Ви пофарбували стелю?* (ви повинні були пофарбувати її) – *Ви фарбували стелю?* (чи була ця дія). *Нарешті я вивчив це правило* (виникнення очікуваної дії). – *Я вивчав це правило* (факт дії). ДВ використовують, коли хочуть підкреслити, що завершеною дією подія не завершилася, а змінилася на іншу дію. Наприклад: *Він стрибнув через паркан* (і одразу спрацювала сигналізація). *Вона розірвала свої улюблені кросівки* (і тепер не знала, в чому бігати). *Олена розкрила мапу* (і почала шукати потрібну їй вулицю). Дієслова НДВ у такому значенні не використовують, бо ж вони не виражають цілісної, завершеної дії.

Іноді значеннєва різниця між ДВ і НДВ може бути фактично стертою. Наприклад: *Ви телефонували йому?* – *Ви потелефонували йому?* Однак у значенні підкреслення факту дії перевагу надають формам НДВ.

Часто у процесі позначення факту дії потрібно враховувати відношення дії, що відбулася в минулому, до моменту мовлення.

Дієслова НДВ передають дію, що відбулася в минулому і не пов'язана з моментом мовлення. Дієслова ж ДВ у минулому часі можуть за певного контекстуального оточення зберігати результат дії, що відбулася в минулому, в момент мовлення (перфектне значення). Наприклад: *Я готувала вечерю вчора. Тепер твоя черга* (факт дії пов'язаний з минулим, про результат у момент мовлення нічого не відомо). – *Я приготувала вже вечерю. Ідіть їсти* (дія – в минулому, а її результат – у момент мовлення). *Я змінила свій пароль на комп'ютері* – у певному контексті може означати, що дія відбулася щойно, пароль зараз інший. *Він зламав ногу* – це сталося, можливо, недавно, але нога ще й зараз нездорова. Вибір виду дієслова в подібних контекстах залежить від комунікативної мети того, хто говорить: на чому саме акцентовано – на факті чи на його результаті в момент мовлення. Речення з дієсловами і НДВ, і ДВ передають дію, яка відбулася в минулому, але НДВ вказує на те, що ця дія відбулася раніше за дію, виражену ДВ. У перфектному значенні ДВ може замінюватись НДВ у значенні загального факту. Наприклад: *Назву статті залишаємо, як і домовлялися.* – *Назву статті залишаємо, як і домовилися.*

Для дієслів фізичної дії, переміщення, а також руху характерним є використання НДВ у значенні загального факту. Наприклад: *Минулого року ми приїжджали до родичів. Я відкривала двері для провітрювання.* Позначувані дії в цих контекстах не пов'язані з моментом мовлення і містять в одній дієслівній формі одночасно дві дії: *ми приїжджали* = приїхали і поїхали, *я відкривала* = відкрила і закрила. Подібне значення закладено в самій семантичній структурі дієслів руху у найширшому розумінні цього поняття, а тому комплексно дія сприймається через антонімічне протиставлення (приїхали – поїхали, відкрила – закрила).

Тож у використанні НДВ у значенні загального факту важливу роль відіграє контекст, який за допомогою додаткових маркерів вказує на констатацію факту, позбавляє дію невизначеності.

На вибір видової форми впливає і лексичне значення дієслова. Наприклад, дієслова *зламати, розбити, забути* орієнтовані лише на результат, тому, коли треба з'ясувати хто, де, коли, використовуємо ДВ: *Хто забув сумку? Де ви зламали ногу?* Це стосується і таких діє-

слів, як *відкрити, створити, винайти: Цей кінотеатр відкрили? Хто створив цю вакцину?* У подібних реченнях важлива орієнтація на цілісність дії. Якщо акцент зроблено на суб'єкті дії і в реченні є прислівники оцінки дії, то перевагу надаємо ДВ: *Хто так красиво намалював на стіні?* Якщо ж характеристики результату дії немає, то можливий НДВ: *Красиво намалювали на стіні. Хто малював?*

Отже, аналіз базових видових значень у минулому часі засвідчив, що використання дієслівного виду мотивується передовсім контекстом речення і контекстом висловлювання, порядком слів, інтонаційними акцентами в реченні, власне семантикою дієслова. Контекст і комунікативна ситуація сприяють наближенню видових значень і пояснюють видову варіативність.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у виявленні специфіки використання видових форм в минулому часі у реченнях із запереченням, які також мають свої особливості.

ЛІТЕРАТУРА

- Авилова, Н. 1976, *Вид глагола и семантика глагольного слова*. Москва: Наука.
- Безпояско, О. – Городенська, К. – Русанівський, В. 1993, *Грамматика української мови: Морфологія*. Київ: Либідь.
- Загнітко, А. 1996, *Теоретична граматики української мови: Морфологія*. Донецьк: ДонДУ.
- Зализняк, А. – Шмелев, А. 2000, *Введение в русскую аспектологию*. Москва: Языки русской культуры.
- Калько, М. 2008, *Аспектуальність: категоризація, класифікація і репрезентація в сучасній українській мові*. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю.
- Калько, М. 2014, Вид дієслова у фокусі впливу різнорівневих чинників. *Вісник Черкаського університету. Серія: Філологічні науки* № 27. Черкаси, 113–118.
- Маслов, Ю. 1959, Глагольный вид в современном болгарском литературном языке: Значение и употребление. *Вопросы грамматики болгарского литературного языка*. Москва, 157–312.
- Маслов, Ю. 1984, *Очерки по аспектологии*. Ленинград: Изд-во Ленинградского университета.
- Сидоренко, Т. 2002, Взаємодія граматичної категорії виду і лексико-граматичної категорії способів (родів) дієслівної дії. *Культура народів Причорномор'я* № 32, 225–229.
- Соколова, С. 2003, *Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові*. Київ: Наукова думка.

- Соколова, С. 2007, Прикладні аспекти класифікації характеризованих родів (способів) дієслівних дії. В: *Матеріали VI Міжнародного конгресу україністів, кн. 5: Мовознавство*. Київ–Донецьк, 213–223.
- Binnick, R. I. 1991, *Time and the verb: A guide to tense and aspect*. New York: Oxford University Press.
- Richardson, K. 2007, *Case and aspect in Slavic*. Oxford – New York: Oxford University Press.